

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЛИМДЕР УЛУТТУК
АКАДЕМИЯСЫ
ТИЛ ИЛИМИ ИНСТИТУТУ

Кол жазма укугунда
УДК 801(575.2)

КАЗЫЕВ НУРБЕК КОЖОЯРОВИЧ

**КЫРГЫЗ АДАМ АТТАРЫНЫН ЖЕРГИЛИКТҮҮ
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**
(Кыргыз диалектилик антропонимиясы)

Адистиги 10.02.01 — кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты илимий
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2001

Диссертация Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Тил илими институтунун Түркология жана диалектология бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчи:

филология илимдеринин кандидаты, доцент

К. Конкобаев

Расмий оппоненттер:

1. филология илимдеринин доктору, профессор

Ш. Жапаров

2. филология илимдеринин кандидаты, доцент

Ж. Жумалиев

Жетектөөчү мекеме:

Ош мамлекеттик университетинин Кыргыз тил илими кафедрасы

Иш 2001-жылдын 25-майында саат 11⁰⁰дө Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Тил илими институтунун филология илимдеринин доктору илимий даражасын ыйгаруу боюнча Д.10.00.112. диссертациялык кенешинин жыйынында корголот.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын ИУАсынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2001-жылдын 25-апрелинде жөнөтүлдү.

Диссертациялык кенештин окумуштуу катчысы,

филология илимдеринин доктору Б.Ш. Усубалиев

УДК 801(575.2)

ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз антропонимиясынын калыптанышы ар түрдүү коомдук-саясий кырдаалдарга, этникалык карым-катыштарга, маданий өзгөрүүлөргө жараша доор өзгөчөлүктөрүн чагылдырып, жүздөгөн жылдарды камтыган. Натыйжада, кыргыз элине гана мүнөздүү болгон улуттук ат коюу системасы жаралган. Ал системанын лингвистикалык түзүлүш табияты, тилдик каражаттары, кыргыздын философиялык дүйнө таанымына ылайык, үрп-адаттарына шайкеш келген себептери, негиздери пайда болгон.

Кыргыз антропонимия системасы камтыган тилдик каражаттардын колдонулуш табиятын, себептерин тактоо, аларды илимде, билим берүүдө пайдалануу кыргыз тил таануу илиминдеги эн олуттуу изилденүүчү маселелердин бири экени талашсыз.

Иштин максаты жана милдети. Кыргыз антропонимиясы элдин жашоо-турмушу менен тыгыз байланышта болорун, ал аркылуу мезгил менен мейкиндиктин, диахрония менен синхрониянын тогошкон жеринде турган тарыхый процесс, система экендигин көрсөтүү.

Ушундан улам иштин алдына төмөндөгүдөй милдеттер коюлат:

– тил менен антропонимиянын тыгыз байланышта экендигин көрсөтүү;

– антропонимиянын лексика, фонетика жана тилдин башка бөлүктөрү менен байланышын аныктоо;

– антропонимиянын экстралингвистикалык кубулуштар, айрыкча, тарых, этнография менен байланыштарын чагылдыруу;

– антропонимиянын ономастиканын башка бөлүктөрү менен байланыш-катышын, ошондой эле, алардын ийкемдүү жана универсалдуу экендигин айгинелөө;

– антропонимия менен этнопедагогика проблемалары ар дайым өзөктөш, өз ара тыгыз байланышта болорун ачыктоо.

Изилдөөнүн методдору жана принциптери. Изилдөөнүн максатына ылайык азыркы кездеги жалпы ономастикалык,

антропонимиялык жана диалектологиялык изилдөөлөрдү, жалпы тил илиминин теорияларын жетекчиликке алып, диссертацияда баяндоо, сыпаттоо, салыштыруу методдору пайдаланылды. Изилдөөдө салыштырма-тарыхый, статистикалык ыкмалар да колдонулду.

Иштин материалы. Коюлган маселени чечүүдө диссертант тарабынан 1989-1998-жылдары Кыргызстандын ар түрлүү аймактарынан, өзгөчө, азыркы Баткен облусунан чогултулган 3000 антропонимдик картотеканы камтыган материалдары жана мезгилдик басма сөздө жарык көргөн маалыматтар, кыргыз ономастары менен диалектологдорунун эмгектериндеги факты, материалдар (1000дей адам аты) пайдаланылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Кыргыз антропонимиясында учураган кыргыз тилинин жергиликтүү говордук, диалектилик өзгөчөлүктөрү алгачкы ирет бир илимий монографиялык изилдөөнүн объектиси катары колго алынып, бай материалдын негизинде кыргыз адам аттарында активдүү колдонулган кыргыз тилинин жергиликтүү говордук, диалектилик лексикасы, грамматикалык каражаттары аныкталды. Кыргыз тилинин тилдик каражаттарынын киши аттарында колдонулушунун лингвистикалык жана экстралингвистикалык шарттары белгилүү болду. Кыргыз антропонимиясы кыргыз жана башка жакын тектеш түрк тилдеринин тарыхын изилдөөдө белгилүү деңгээлде тарыхый кайнак боло алышынын мүмкүнчүлүктөрү айкындалды.

Иштин теориялык мааниси. Кыргыз тилинин тарыхын, диалектилик өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө, жалпы эле кыргыз тил илиминин өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктап-тактоого, теориялык өбөлгө түзүүгө көмөкчү болушу мүмкүн. Муну менен катар диалектологиялык жана ономастикалык карталарды түзүүгө, алар аркылуу ономастикалык да, диалектологиялык да бир топ маселелерди чечүүгө, жалпылап жыйынтык чыгарууга жол ачат. Ошондой эле маселени жалпы түркологиялык деңгээлде кароого түрткү берүү менен изилдөө алкагын

кенеитүүгө багыттайт. Кыргыз адабий жана оозеки тил маданиятына кызыккандарга да пайдасы бар экендигин белгилөөгө болот.

Диссертациянын практикалык мааниси. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктарды кыргыз диалектологиясы жана кыргыз ономастикасы, антропонимикасы боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын, ар кандай окуп-үйрөнүү багыттарындагы программаларды түзүүдө колдонууга болот. Ономастикалык, диалектологиялык сөздүктөрдү түзүүдө да керек. Кыргыз Республикасынын 1989-жылы 23-сентябрда кабыл алынган «Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамынын» 7-главасынын 30-статьясын ишке ашырууда пайдаланууга болот. Албетте, улуттук ономастикалык фондду, лингвистикалык, диалектологиялык байлыкты чогултуп, системага салууда да көмөкчү материал катары колдонулушу мүмкүн. ЖОЖдордо атайын курстар, семинарлар өтүүдө керектелет.

Диссертациялык эмгек **Киришүүдөн, негизги 2 главадан, корутундудан, пайдаланган адабияттардын тизмесинен, шарттуу кыскартуулардан, тиркемелерден, терминологиялык тизмеден** турат.

Киришүү бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, максаты менен милдети, илимий жаңылыгы, илимий-теориялык жана практикалык мааниси, кыргыз тил илиминде антропонимикалык изилдөөнүн тарыхы тууралуу баяндалат.

Диссертациянын «**АНТРОПОНИМДЕРДИН ЛИНГВООНОМАСТИКАЛЫК СИСТЕМАСЫ**» деп аталган биринчи главасы жети бөлүмдөн турат.

1.1. «Антропонимдердеги фонетикалык диалектилик өзгөчөлүктөр жана варианттар» деп аталган биринчи бөлүктө:

- 1) антропонимдердин фонетикалык диалектилик өзгөчөлүктөрү;
 - 2) антропонимдердин диалектилик варианттары каралат.
- Антропонимдердин фонетикалык диалектилик өзгөчөлүктөрү** шарттуу түрдө сегменттик жана тыбыштардын орун алмашуусу деп экиге бөлүнөт. Сегменттик бөтөнчөлүктөргө

антропонимдердеги диалектилик тыбыштык орун алмашууларды кошсок болот.

Мисалы, ичке, кен, эринсиз, ачык [ə] тыбышынын кыргыз диалектилеринде, антропонимдерде учурашы:

Түштүк диалектиде [e] тыбышы менен	Түштүк-чыгыш диалектиде [a, e, ə] тыбыштары менен	Түштүк-батыш диалектиде [ə, e, a] тыбыштары менен
Керим	Карим/Керим/Кəрим	Кəрим/Керим/Карим
Медет	Мадат/Медет/Мəдəт	Мəдəт/Медет/Мадат
Шербет	Шарбат/Шербет/Шəрбəт	Шəрбəт/Шербет/Шарбат
Зейнеп	Зайнап/Зейнеп/Зəйнəп	Зəйнəп/Зейнеп/Зайнап
Керемет	Карамат/Керемет/ Кəрəмəт	Кəрəмəт/Керемет/ Карамат

Жогоруда көрүнгөндөй тажик (иран), уйгур, өзбек тилдериндеги [ə] тыбышы менен айтылган антропонимдер кыргыз тилинин түндүк диалектисинде [e] менен, түштүк-чыгыш диалектисинде [a, e, ə] тыбыштары менен, түштүк-батыш диалектисинде [ə, e, a] тыбыштары менен айтылат.

Кыргыз антропонимдеринде созулма үндүүлөрдүн колдонулушу эки түрдүү: 1) созулма түрүндө айтылууга тийиш болгон айрым антропонимдер кыска үндүүлөр менен айтылат: Борон (Алай), Жеринди (Талас), Батыр (Лейлек) Табалды (Лейлек); 2) кыска үндүүлөр менен айтылууга тийиш болгон антропонимдер созулма түрүндө айтылган учуру жолугат: Бороон (Алай), Жээринди (Талас), Баатыр (Лейлек) Таабалды (Лейлек).

Эки үндүү тыбыштын ортосунда каткалан, уччул, жылчыкчыл [c] тыбышынын жумшарып, өзүнүн жумшак түгөйү [z] тыбышы менен айтылышы негизинен Чаткал, ага чектеш Ала-Бука, Аксы, Жаңы-Жол, Токтогул, Талас, жана Нарындын айрым бир айылдарындагы кыргыздарда колдонулуп бөтөнчөлүгү байкалат.

Мисалы: Азан, Бузурман, Гүлзара, Жүзүп, Казым, Нүзүп¹, Өзөр, Үзөн, Ызак, Эзен; аталган мисалдар кыргыз адабий тилинде, башка кыргыз говорлорунда: Асан, Бусурман (Мусулман), Гүлсара, Жусуп, Касым, Нүсүп, Өсөр, Үсөн, Ысак, Эсен болуп айтылат.

Чаткал, аксы, таластык кыргыздардын говорлорунда интервокалдык позициядагы [c] тыбышынын [z] тыбышына өтүшүнө, Ысык-Көл говорунда [c] тыбышынын ордуна [z] тыбышынын айтылышына да үндүү тыбыштар таасир эткен. Ушундай эле көрүнүштү алтай тилинен да кезиктиребиз: энези, азазан, ортазы [Грамматика алтайского языка: Алтай миссионерлери түзгөн. — Казань, 1869, 43, 62, 81-82, 135-беттерди караңыз]. Келтирилген мисалдарга таянып, мындай көрүнүш кыргыз тилинин Саян-Алтай, же орто кылымдагы кыргыз тили доорунда (IX-XV кылымдарда) башталган фонетикалык процесс катары кароого болот.

Биздин антропонимдик материалга караганда эки үндүүнүн ортосунда [c] тыбышынын жумшарышы Чүй говорунун Сокулук районунан тартып Талас говорунун Кара-Буура районунун Бейшеке, мурдагы Буденный, Крупская айылдарынын аймактары менен — Ала-Бука, Аксы, Базар-Коргон, Сузак райондорунун аймактарына чейин таралгандыгы байкалат.

Кыргыз тили боюнча диалектологиялык изилдөөлөрдө [л] тыбышы түштүк-батыш диалектиде учураган этиш сөздөрдө түшүп калары белгиленген. Биздин колубуздагы материалдар бул пикирдин туура экендигин ырастайт. Тактап айтканда, сын атооч+этиш курамдуу ысымдарда бул тыбыш түшүп айтылат. Мындай көрүнүш түштүк-батыш диалектиде эле эмес, башка региондордон да жолугат. Мисалы, **Байбосун** (<**Байболсун**): Ысмайылова Байбосун (14.12.1949, Жайыл району, Чүй обл.), Э.Байбосунов (1900, Монолдор айылы, Жайыл району, Чүй обл.), Элмира Байбосунова (Балыкчы ш.), Байбосунова Белек (Бишкек ш.), Байбосунов Нусупалы//Нусубалы (1916-жылдагы окуянын

¹Мындай көрүнүштү теги аксылык Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» тарыхый романынан келтирбейбиз.

башчыларынын бири – «Кыргызстан маданияты», 17.12.1992).

Бекбосун (<Бекболсун): Тайтаков Бекбосун (17.12.1951, Миң-Булак айылы, Тянь-Шань району, Нарын обл), Орозалиева Нуржамал Бекбосуновна (29.07.1974, Бишкек ш.).

Антропонимдерде тыбыштык орун алмашуудагы көрүнүштөр дегенде бир антропонимде, айрыкча, татаал антропонимдерде анын бир муунунун же бир нече тыбышынын түшүп калышын жана гаплогологиялык, метатезалык көрүнүштөрдү түшүнөбүз.

Мисалы, метатеза кубулушу:

-не/-мен: Кененте – Кементе

-ыр/-ры: Кайыр – Кайры

-му/-ум: Курмушу – Курумшу

-ыт/-ты: Бакыт – Бакты

-ым/-мы: Карымшак – Кармышак

Антропонимдердин диалектилик варианттарына келсек, жалпы эле варианттуулук маселеси кыргыз тил илиминде, түркологияда орфографиялык, тарыхый планда каралган, ал эми диалектилик аспектиде алигиче изилдене элек.

Ономастикада варианттуулук – фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, орфографиялык, функционалдык ж. б. болуп бөлүнөт. Биз диссертацияда анын фонетикалык деңгээлине гана токтодук. Бул боюнча диалектилик антропонимдерди аныктоодо үч принципке таяндык:

1) фонетикалык-үндөштүк принциби;

2) жыштык-активдүүлүк принциби;

3) орфографиялык-келечектүүлүк принциби.

Биринчи принцип боюнча, мисалы: Сатар (доминанта), Саттар (Сәтәр, Сәттәр) анын фонетикалык диалектилик варианттары; Нышан (доминанта), Нишан (Нишән) – фонетикалык диалектилик варианттары; Калдар (доминанта), Галдар (Кәлдәр) – фонетикалык диалектилик варианттары. Мында доминанта ысымдардын кыргыз адабий тилинин орфографиялык нормаларына туура келе тургандыгын белгилеп кетүү керек.

1.2. «Антропонимдердеги морфологиялык, диалектилик

бөтөнчөлүктөр жана антропоформанттар» деген бөлүмдө негизинен, антропоформанттар тууралуу кеп болот. Антропоформант дегенде антропонимдин аягында жолуккан жана өз алдынча колдонулбаган онимдик каражатты түшүнөбүз. Функционалдык-антропонимдик кызматы боюнча алар бир эле мезгилде морфологиялык деңгээлде да колдонулат. Мисалы, -сын (-син, -сун, -сүн) мүчөсү этиштен зат атоочту жасап, эркектин да, аялдын да аты катары колдонулат: Болсун, Бурулсун, Жалгасын, Жаңылсын, Жүрсүн, Келсин, Койсун, Күлсүн, Токтосун. Кыргыз антропонимиясында жолуккан бардык антропоформант менен антропоэлементтер, эркек жана аял аттарында кезигиши боюнча 5 топко бөлүнөт:

1) Эркек аттарынын гана курамында жолуккан антропоформанттар: -ан, -ан, -мыш, -чы, -ша, -ылда; мисалы: Абдылда, Боогачы ж.б.

2) Аял аттарынын гана тутумунда учураган антропоформанттар: -а, -ал, -дай, -ыл; мисалы: Анара, Жаңыл ж.б.

3) Эркек жана аял аттарынын составында бирдей кезиккен антропоформанттар: -ай, -алан, -ма, -сын, -ык, -ыш; мисалы: Келсин, Күлсүн, Алдагандай, Урматай, Жаңылай, Кайырма ж.б.

4) Эркек аттарында активдүү, аял аттарында сейрек жолуккан антропоформанттар: -ар, -бас, -дар, -тай; мисалы: Барктабас, Сатар, Күмөндөр, Уултай ж.б.

5) Аял аттарында көбүрөөк, эркек аттарында сейрек кезиккен антропоформанттар: -ып, -ча, -ыра, -ыя; мисалы: Акылча, Ракыя, Уркуя ж.б.

1.3. Антропонимдердеги лексикалык диалектилик өзгөчөлүктөр жана антропокомпоненттер аттуу бөлүмдө лексикалык диалектилик өзгөчөлүктөр боюнча ар бир диалектиге мүнөздүү антропонимдер учураары конкреттүү мисалдарга талдоо жүргүзүү аркылуу далилденет: Бостон, Ганы (Абдыганы), Дадил (Дадилбек), Дарман, Дастан, Дербиш (эркек аттары); Аптап, Акшам, Мактым, Пааша, Пардаз (аял аттары).

антропонимдер» бөлүмүндө кыргыз диалектилери менен говордук антропонимиясында эркелетүү, жакшы көрүү, жактыруу, кичирейтүү идеясы, кайрылуусу фонетикалык, фонетика-морфологиялык жана лексикалык жолдор менен ишке ашырылары аныкталды.

Фонетикалык жолдон мисал келтире кетели. Антропонимде бир тыбышты (мисалы, [р] тыбышын) түшүрүп айтуу аркылуу: Эркин>Экин. Бул мисалдагы Экин – эркелетип айтылган варианты.

Антропонимде лексикалык эркелетүүнүн түрү антропонимге өзөк болгон лексиканын, анын маанисин өтмө түрдө колдонуу, б.а., метафора, метанимия, синекдоха ыктарын пайдалануу аркылуу ишке ашат. Мисалы, Жаманкыз, Жаманбала, Күчүк, Тоголок, Каратай, Улукман, Мөлмөл ж.б. Мындай жол менен эркелетүүнүн себеби (мотиви) өтө эле ар түрдүү, алардын ар бирине диссертацияда өзгөчө көңүл бурулду. Эң кенири тараган эркелетүүнүн бир түрү жаш баланын кылган аракеттерине, сырткы турпатына, дене түзүлүшүнө, физиономиясына жараша айтылышы болуп саналат. Мисалы: Чоңмурун, Карабай, Жоошбай ж.б.

1.5. «Адам аттары менен апеллативдин ортосундагы катыш» деген бөлүмдө мындай катыш өз ара экиге бөлүп каралды:

1) антропоним менен апеллативдин семантикалык катышы сакталган, байкалган ысымдар: Болду, Келди, Саткын ж.б;

2) апеллатив менен антропонимдин семантикалык катышы байкалбаган, сакталбаган ысымдар: Бочор, Жантак, Жалил ж.б.

1.6. «Антропонимдердеги байыркы лексика жана сенек формалар» аттуу бөлүмдө кыргыз антропонимиясындагы сенек (рудимент) формалардын 5 түрүнө токтодук: 1) - мыш; 2) - сыз; 3) - ым; 4) - ак (- ек); 5) - өлөн (-олон). Мисалы: Дүрбөлөн - эркек аты, түндүк диалектиде, айрыкча Ысык-Көл говорунда көп учурайт. Бул ысым «Онолсун, оң болсун, коогалаң токтолсун» деген мааниде (мотивде) коюлган жана ага эллипсис көрүнүшү мүнөздүү. Ошондой эле -олон (-өлөн) мурда өзүнчө энантиосемия болгон, азыр ал кыргыз тилинде мүчө катары колдонулат.

1.7. «Антропонимдик диалектилик ареал жана изоглосса» аттуу бөлүмдө «Ономастикалык атлас» түзүү маселеси каралды. Буга ылайык антропонимдик бир мисалды келтире кетели: Чоро/Жоро – бул эки антропонимдин биринчиси жана ал компонент болгон эркек аттары түндүк диалектиде көбүрөөк, түштүк диалектилерде бирин-серин учурайт. Мисалы: Жээнчоро, Канчоро, Бекчоро ж.б.

Бул бөлүмдө тилдик изоглосса жана ареалдык өзгөчөлүктөр да каралды. Мисалы, Избасар – эркек аты. Ата-эне баласы токтобогон учурда коет. Талас говорунда, ага чектеш Аксы, Базар-Коргон, Сузак райондорунун аймактарында учурайт.

Диссертациянын экинчи главасы **«АНТРОПОНИМДЕРДЕГИ ЛИНГВОЭТНОГРАФИЯЛЫК КАТЫШ»** деп аталат да, ал 5 бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдө **«Баланын атына негиз болгон лексика»** жөнүндө сөз болуп, өзөгүн сан, сын атоочтор жана этиш сөздөр түзгөн антропонимдердин диалектилик өзгөчөлүктөрү териштирилет. Мисалы, **жети** сан атоочунан Жетимиш, Жетимишалы, Жетимишбай, Жетимишбек сыяктуу антропонимдер менен катар Жетиген деген космонимди, этнонимди жолуктурабыз. Ушул аталыштардан улам пайда болгон Бишкек шаарында ансамблдин, дүкөндүн, киосканын, көркөм чыгарманын – ырдын, ага жазылган обондун (Исирадин Аманбаевдин чыгармасынын) атынын жакынкы убактан бери пайда боло баштагандыгын көрөбүз. Ошондой эле «тогуз» сөзүнө байланыштуу антропонимдер жөнүндө К.К.Юдахин мындайча жазат: «... Обычай купли родителями собственного ребенка в целях охранения его от всякой порчи в качестве платы дают девять предметов, имя тому ребенку обычно дается Тогузак – Девятки или Сатыбалды – Купил»²

Лексикалык өзөгү сан атоочтордон болгон антропонимдер жөнүндө мындай жыйынтык чыгарууга болот: биринчиден, сан атоочторду ысымдаштырууда антропокомпоненттин ролунун чоң экендиги; экинчиден, кыргыз антропонимиясынын системасында сан жагынан аз да болсо сан атоочтор өзөк болгон антропонимдик катмардын бардыгы; үчүнчүдөн, -бай, -бек сыяктуу антропокомпоненттин активдүү колдонулушун жана онимдик

кызматынын активдүүлүгүн; төртүнчүдөн, ушул топтогу антропонимдердин жасалышына жалаң гана эсептик сан атоочтор негиз болгондугу байкалат. Структуралык түзүлүшү боюнча сан атоочтон жасалган адам аттарынын компоненттик орду туруктуу келип, ар дайым ысымдын биринчи бөлүгү катары колдонулат. Ал эми компоненттери сөз түркүмдөрү боюнча, же морфологиялык үлгүлөрүнө ылайык: сан атооч + зат атооч (Беш + кемпир > Бешкемпир, Кырк + чоро > Кыркчоро) үлгүсү эң көп кайталанат. Андан кийин сан атооч + этиш (Мин + жашар > Минжашар), сан атооч + сын атооч (Мин + сары > Минсары, Мин + сулуу > Минсулуу) түрүндөгү үлгүлөрү кезигип, алар сейрек кездешет.

Антропонимдик өзөгү сын атоочтон болгон киши аттарында түскө байланыштуу символдор катышып, арбын колдонулаарын белгилөөгө болот. Алар эң байыркы катмарлардан болуп саналат. Анткени, аларды түзүүгө **ак, мала, ала, боз, жашыл, кара, коңур, көк, күрөң, куба, куу, кызыл, маласары** компоненттери катышат. Мисалы, **кара** оними эркек аттарынын башында: Карабай, Карабаш, Карагул, Каразак, Каракойчу, Каракүчүк, Карамолдо, Карамырза, Карасай, Карасарт, Каратай, Каратал, Карачал, Карачоро ж.б., эркек аттарынын аягында: Байкара, Беккара, Малкара, Тайкара, Чоткара, Эсенкара, Эшкара ж.б. кездешет. Ошентип **кара** оними катышып түзүлгөн антропонимдердин мотиви 11 топко бөлүнөт, алардын айрымдарына токтоло кетсек болот:

1) караан, жөлөк, тирек, арка, бел болсун деген максатта баласы токтобогон учурда, же бала көрбөй жүрүп перзенттүү болгондо коюлат;

2) өлбөсүн, көбөйсүн, өмүрү узун болсун деген тилек-үмүт менен перзенти токтобогон учурда, айрыкча, балдары удаасы менен чарчай бергенде кезектеги туулган баласына берилет;

3) бала атасынын көзү өткөндө төрөлгөндө — баланын атасынын керээзи, туягы, белеги, элеси, карааны деген максатта ыйгарылат;

4) айбатуу, каардуу, күчтүү, кайратуу, сүрдүү, келечекте бала эч кимден тайманбаган, тартынбаган адам болсун деген тилек-үмүт менен аталат;

5) чон, зор, дардайган — бала ушундай көрүнүштө туулган болсо, же ата-эне ага келечекте ушундай болушун каалаганда коюлат;

6) баланын төрөлгөндөгү табиятына, кебете-кешпирине жараша — өңү кара, же карараак, кээде кара кочкул, коңур, кызгылтым болуп туулса берилет ж.б.

Кыргыз антропонимиясында **ак, кара, көк, сары** компоненттери активдүү, ал эми **ала, коңур, куба, куу, күрөң, кызыл, мала** компоненттери сейрек катышаарын белгилей кетсек болот. Диссертацияда булардын ар бирине өзүнчө көңүл бурулуп, кеңири талдоого алынган. Жыйынтыктап айтканда, узак мезгилде калыптанган кыргыз антропонимиясында калкыбыздын өң-түскө байланыштуу символикасына, түшүнүгүнө ылайык эркек аттарында **кара, сары**, аял аттарында **ак, жашыл** сөздөрүнүн активдүү колдонулушу байкалды.

Өзөгү этиш сөздөрдөн болгон онимдердин дээрлик көпчүлүгү төл жана байыркы сөздөрдөн куралары байкалат. Бирок, бардык эле этиш сөз антропонимге өзөк, негиз боло албайт. Мисалы, жогол, жүгүр, чурка, кет, жат, жөнө, отур, укта, ыйла ж.б.

Диалектилик, ареалдык планда караганда, жалпы кыргызга тиешелүү тилдик каражаттардын арбындыгы жана айрым бөтөнчөлүктөрдүн учурашы да байкалат: Мисалы, Ачыл, Бас, Адаш, Элүзөр — түштүк-батыш диалектиде; Өлбөс, Чырмаш, Туташ, Эргеш, Жараш, Койсун түштүк-чыгыш диалектиде; Орузбай Ысык-Көлдө активдүү кездешсе, Нооружбай башка кыргыз говорлорунда учурайт. Кебетеси, Ысык-Көл говорунда «н» тыбышынын сөз башында түшүп калышы негиз болгон. Жалгасын, Жүрсүн, Түгөл, Танатар, Түнкатар — түндүк диалектиде активдүү колдонулары байкалат. Айрым антропонимдер — Избасар, Отбасар, Жообасар Талас, Токтогул, Үч-Терек, Чаткал, Аксы райондорунун аймагында, Жолбасар — Талас говорунан тартып түштүк диалектилерде колдонулары байкалат.

Өзөгү этиштен чыккан апеллативдин антропонимге өтүшүндө **-дагы, -ган, -сын** сыяктуу мүчөлөрү колдонулат. Мисалы: Жалгасын, Сатылган, Самаган ж.б.

Экинчи бөлүмдө «**Балага ат коюудагы жергиликтүү элдик салт жана этнографиялык жагдай**» тууралуу сөз болот. Мурда биздин ата-бабаларыбыз өздөрүн курчап турган жаратылыштагы заттарды (айбандарды, өсүмдүктөрдү), кубулуштарды (чагылганды, бороон-чапкынды), объектилерди (тоолорду, сууларды) ыйык деп эсептешип, аларга таазим этишкен. Мындай абал тотемизм менен фетишизмди жана бара-бара элдин аң-сезиминде ата-бабалардын арбагына сыйынуу, тоо-ташка, жер-сууга табынууну, таюуну жараткан. Мындай кубулуштарды адам аттарынан да учуратабыз. Ошентип, балага ысым ыйгарууга өзгөчө маани берилет да, тарбиялык иштин педагогикалык башаты катары каралып, этнографиялык жагдайлар менен байланыштырууга болот. Мисалы, көзү тирүү туугандарынын аттарын жаны төрөлгөн наристелерге бербөө; оорукчан ымыркайга ал айыкмайынча ысым ыйгарбоо (айрым бир жерлерде, мисалы, Лейлек районунун Кара-Булак айылында жашаган карыялардын айтымында, бала туулганда эле ага курч, күчтүү – Балтабай, Жолборс сыяктуу ысым ыйгарылса, ал ошол аты менен жашап, тез торолуп кетет). Башка аймактардан мындай ойду жолуктурбадык.

Диссертацияда балага «жеңил» жана «оор», «жакшы» жана «жаман» ат коюлду деген элдик түшүнүк бар экендиги да белгиленип, булардын ар бири Тентек, Жакшыбай, Думана (Дубана), Кедей, Кулболот, Аккатын, Катынча деген ысымдарга талдоо жүргүзүү аркылуу кенири изилдөөгө алынды.

«**Антропонимдик традиция жана инновация**» деп аталган үчүнчү бөлүмдө тарыхый доордун адам аттарына тийгизген таасирлери, традициялык жана неологизм аттар, аларда учураган диалектилик өзгөчөлүктөр талдоого алынган. Бул жагынан антропонимдер өз ара үчкө бөлүнүп каралып:

1) колдонуудан калып бара жаткан жана сейрек пайдаланылган антропонимдер, мисалы, эркек аттары: Ногойбай, Түмөнбай, Чагатай; аял аттары: Куралай, Агача;

2) көп кылымдардан бери үзгүлтүксүз колдонулуп келе жаткан антропонимдер: Айтууган, Кунтууган, Элтууган, Айтолду; Бек, Бакас (Бакач, Бакаш), Арстан, Жолборс, Өтөмүш, Каратай, Шат ж.б.;

3) жаныдан колдонула баштаган антропонимдер, же неологизм аттар: Эгемен, Элтуран, Элтегин, Күнтегин, Жаштегин, Жаштилек, Жазгүлү, Жайна ж.б..

Кыргыз антропонимиясында кыскаруулардан пайда болгон ысымдар да жолугат. Муну Бишкектен, түндүк диалектинин өкүлдөрүнөн байкадык. Мисалы, Бурас (<Бур[ма] – энесинин атынын баш мууну + Ас[анбай] – атасынын атынын башкы 2 тамгасы), Гаюпбек (<Герман + Андрей + Юрий + биздин + элдин + космонавтары).

Ошентип, антропонимдик традиция катып калган сенек көрүнүш эмес, аз-аздан болса да жаңыланып, толукталып, турмуштун шартына, талабына ылайык өзгөрүп, зарылдыкка жараша ийкемделип турган процесс экендиги айкындалды.

Төртүнчү бөлүмдө «**Эл турмушундагы олуттуу окуялар менен адам аттарынын өз ара байланышы**» каралат. Бул жагынан алганда, кыргыздын адам аттарын бир эле мезгилде юридикалык акт, лингвистикалык факт (ономастикалык лексика), элдин экономикалык-маданий абалынан кабар берүүчү, аны чагылдыруучу тарых катары карасак да болот. Мисалга, XX кылымдын башынан 70-жылдарга чейинки мезгилде пайда болгон антропонимдерге көз жүгүртүп көрөлү:

1910 – 20-жылдары: Үркүн, Козголон, Текес, Турпан ж.б. ;

1920 – 30-жылдары: Жамыят, Уруят, Кеңеш, Совет, Эрк ж.б.;

1930 – 40-жылдары: Артел, Колхозбек, Совхозбек, Индустрия ж.б.;

1940 – 50-жылдары: Дүрбөлөн, Тополоң, Майдан, Согушбек, Урушбек, Фронтбек, Жениш ж.б.;

1950 – 60-жылдары: Жыргал, Достук, Ийгилик, Сайран ж.б.;

1960 – 70-жылдары: Космосбек, Учкун, Тынчтыкбек, Ынтымак ж.б.

Булардын бир тобу кыргыз антропонимдик фондусунан орун алып, улам кийинки төрөлгөндөргө коюлуп келе жатат. Дагы бир тобу ысым катары колдонулуудан калып калган. Ушундай көрүнүш – антропонимдик чыгармачылык процесс кыргыз антропонимиясында ар бир кылымда болуп келген жана келечекте боло берет. Ошондой эле азын-оолак өзгөчөлүктөрү лексикалык антропонимдик өзөктөр, мотивдер да кайталанып жаңылана берет. Буга **туран**, **тегин** деген антропокомпонент, аларга байланыштуу бүгүнкү күндөгү реалдуу адамдарга коюлган Элтуран, Элтегин деген ысымдар күбө.

Кыргыз тилинин диалектилери менен говорлорунда колдонулуп, антропонимдик милдет өтөгөн онимдерди, антропонимдик лексиканы ономастикалык процесс катары карап, улуттук антропонимдик фондуну түзүүнү жергиликтүү диалектилик, говордук, тилдик өзгөчөлүктөрдү камтыган киши аттарынан баштоо усулдук жактан да, лингвистикалык жактан да туура болоор эле. Бул – элдин аң-сезиминен жана маданий өсүштөн жаралган муктаждык. Антропонимиянын улуттук компьютердик фондусун түзүү бүгүнкү күндүн эн маанилүү маселелеринин бири болуш керек. **«Улуттук антропонимдик фонд»** деген бешинчи бөлүмдө жогорку маселелер талдоого алынган.

Иштин **«Корутунду»** бөлүмүндө козголгон проблемалар кыскача жыйынтыкталат.

Диссертация боюнча жарыяланган макала , эмгектер:

1. «Манас» эпосундагы лексикалык тарыхый катмар жана ономастикалык трансформация//«Манас» эпосунун 1000 жылдыгына карата. Республикалык илимий конференциянын докладдары – Бишкек: КМПУ, 1994. – 60-66-б.
2. «Манас» эпосундагы антропонимдик катмарлар жана алардын чыгармага катышы//«Манас» эпосу жана дүйнө эдеринин эпикалык мурасы – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 67-69-б.
3. Антропонимдердеги лингвоэтнографиялык катыш //Журнал «Эл агартуу», 1999, № 5-6, 59-65-б.
4. Manas destanındaki eski antroponimler (eski adlar).-Китепте: VI. Uluslar arası Türk Halk Edabiyatı semineri. 5-7 mayıs 1995. Türkiye, Eskişehir. – 71-76-б.
5. Ат коюу жана жергиликтүү салт. – Бишкек, 1999. 1,8 б.т.
6. Кыргыз адам аттарынын системасы. – Бишкек, 2000. – 2 б.т.
7. Киши аттары жана жергиликтүү диалектилер. – Бишкек, 2000. – 1 б.т.
8. Кыргыз антропонимдеринин морфологиялык өзгөчөлүктөрү. – Бишкек, 2001. – 1 б.т.

АННОТАЦИЯ

Кыргыз антропонимиясы – өзүнчө система. Ал эми анын диалектилик көрүнүшү ушул системанын өзөгү, бутагы жана баюу жолу. Ошондуктан, ал көп кырдуу жана өзгөрүп турган процесс, номинативдик мааниси өзгөчө орунда турат. Ал тарыхый, маданий, географиялык, лингвистикалык факторлордун таасиринде болот. Антропонимдер тарыхый жана ономастикалык лексиканын өзүнчө бир катмарын түзүп, тилдин жана элдин тарыхына айкалышта өнүгөт. Диссертацияда жогорку олуттуу маселелер комплекстүү планда каралат.

АННОТАЦИЯ

Кыргызская антропонимия формировалась из диалектных подсистем кыргызского языка в течение длительного исторического периода. В тоже время она является своеобразным сложным процессом номинативного акта, тесно связанные с уникальной культурой кыргызского народа, историей и географией Кыргызстана, а также историей и диалектами кыргызского языка. Она как непрерывное явление развивается в контакте с другими секторами кыргызской ономастики, отражая исторические и происходящие события в жизни народа. В результате родилась антропонимическая традиция, которая непрерывно обновляется. Эти и другие важные вопросы комплексно рассматриваются в диссертации.

